

שמרו ודרשו

פרשת בא

(ד"ה א' כ"ח ח')

Issue #27

A publication of K'hal Adath Jeshurun of Monsey

בענין איטר יד ימין

“והיה לאות על ידְךָה, ולטוטפת בין עֵינֶיךָ...” (שמות י"ג ט"ז)

“And it shall be as a sign upon your arm and as *Tefillin* between your eyes ...”

The Gemara in Menachos (71:) comments, that the peculiar spelling of the word "יְדְךָה" instead of the more common spelling "יְדְךָ", comes to determine which arm the Torah is referring to. Spelled in this manner, the word can be transposed into two words: יד – "the weak hand" – allocating the left (weaker) hand as the correct one for placement of the Tefillin. Some Rishonim reason that the Torah commanded as such, so that one can use his right hand to bind the Tefillin on his left, much more natural and easier than the reverse². The Gemara continues, that since the designation of which hand to place the Tefillin is based on the weakness of the left hand, this would only apply to a right-handed (dextral) person. One who is left-handed (sinistral), would place the Tefillin on his right hand, since for him that is the weaker hand. The Torah's fastidiousness as to which hand should be used for Mitzvos, is not restricted to this Mitzva alone. Rather, it extends to many other Mitzvos and actions as we shall see.

Not always is the correct hand to do a Mitzva determined by right or left laterality. Since not always is the reason for using a specific hand the same, we would first need to determine the reason behind the designation of a specific hand, prior to deciding if it would vary based on this factor. For this purpose, Mitzvos can be distributed into several general categories³:

Strength: Often the reason for the Torah or Chazal specifying to use one hand over the other, is based on the fact that the right hand is, for most people, usually stronger and more efficient for doing most tasks. (Nearly 90% of the population is right-handed). The classical example of this is Tefillin, as we mentioned, which require being placed on the weaker hand. Chazal refer to a sinistral person as "איטר יד" – "weak handed"⁴, and include anyone who does all or most tasks with their left hand⁵. Regarding Tefillin, according to some Rishonim, there is an additional criterion that he also should write with his left hand. This is learned from the fact that the Torah compares the writing of the Tefillin to the binding of them, teaching us that the same hand (the right) should be used for both. Hence, according to this opinion, whichever hand is used for writing should be used to bind the Tefillin on the opposing arm. Other Rishonim disagree, and state that the correct arm is determined by which hand he uses for most tasks, even if for writing he uses the other. The Rama rules in accordance with the first opinion⁶.

If someone was born right-handed, and later in life trained himself to become left-handed, there is a Machlokes Acharonim if he is considered a true איטר יד. If this switch was due to a debilitating condition in his right hand, all agree that he is now considered an איטר יד⁷. When the Steipler Gaon was a small child he injured his right arm, and thereby became accustomed to using his left. He considered himself a left-handed person for all of these Dinim⁸. An ambidextrous person is the same as a dextral person⁹.

¹ כך תירגמו רש"י ואונקלוס שהיא מלה מיוחדת לתפילין ומרמז על ד' הפרשיות, ע"ש. וע' בתוס' השלם אות י"א שהביא עוד הרבה פירושים שהוא מלשון ראייה (ועיני' מטייפי' במגילה י"ד ע"ב) או לשון דיבור או לשון תכשיט (ע' שבת נ"ז ב') ע"ש.

² תוס' השלם שם אות י"ג

³ להרבה ממש"כ כאן תמתי יתדותי בדברי הגר"ח קנייבסקי שליט"א בקוב"א איש איטר שבתוך מס' תפילין עמ' ס"ז, ובהרבה דברים סתמתי כדבריו בלי לצינו, אולם אם שגיתי יתלה הקורא בי ויעיין במקור, וה' יצילנו משגיאות ומה ששגיתי כבר העמידני על האמת.

⁴ רש"י פירש שהוא מלשון חולשה ע' שופטים ג' ט"ו, וברד"ק שם וכן בשרשים כתב שהוא מלשון כוץ מחמת חולי או סתום – שאינו שולט בו, וע' תהילים ס"ט ט"ז "ואל תאטר" וברש"י שם שהוא מלשון סגירה.

⁵ ברש"י מנחות ל"ז ע"ב כתב שרוב מלאכתו בשמאל, וכ"כ הרא"ש הל"ק תפילין סי"ח. ויש סוברים שאפי' אם אינו עושה מלאכה בימין רק שהיא היד היותר חזקה אינו כאיטר, (שו"ת צמ"צ החדש או"ח ס"ה, וכן נראה דעת הערוה"ש או"ח כ"ז י"ז). ובמ"ב משמע דל"ל כן.

⁶ הטור בשם רבינו יחיאל מפריז והג"מ הל' תפילין פ"ד ה"ג כתבו דכיון דהלכה כמ"ד דדרשינן היקש קשירה לכתובה – מה כתיבה בימין אף קשירה בימין, א"כ תלוי בכתובה ואם כותב בימין אינו איטר לענין זה. וכ"פ הרמ"א או"ח ס' כ"ז ס"ו דהכי נהוג. וע' בט"ז סק"ז לפמ"ש עליו הלבושי שרד וכן בפמ"ג, דשם במנחות כו"ע מודו דדרשינן יד כהה, רק דמ"ד דמקשינן לכתובה מגדיר ה"יד כהה" בהיקש זה, ע"ש, וכ"כ המ"א סק"ג ודו"ק. וע' תוס' שם ד"ה אין לו. דעה הנ"ל הובא כדעה שני' בשו"ע שם, אולם הרא"ש הל"ק תפילין סי"ח, וס' התרומה ס' ר"ג, ובמרדכי הל"ק תפילין י"ג ג' פסקו דהולכין אחר רוב מלאכתו אפי' אם כותב בימין, והיא הדעה הא' בשו"ע וכ"פ הגר"א. ולכאורה כ"ה שיטת רש"י שכתב דאטר הוא רוב מלאכתו בשמאל. ולפי השו"ע אין חילוק אם כותב בימין ורוב מלאכתו בשמאל או להיפך, אבל הב"ח כתב דלהיפך כו"ע מודו דאינו כאטר כיון דרוב מלאכתו בימין, וכתב עליו המ"א דאע"ג דאנו אין לנו אלא דברי השו"ע דאין חילוק, מ"מ אם לא נולד כן ורק הרגיל עצמו לכתוב בשמאל יניח בשמאל, דבזה יש לסמוך על הב"ח, וע' לקמן.

⁷ בד"מ בשם המרדכי כתב דל"ש בין נולד כך להרגיל עצמו וכ"כ הדה"ח, וכתב המ"א דיש חולקין (י"א במרדכי שם). ובדגול מרובה כתב דמ"מ אם מחמת חולי בימין הרגיל עצמו כן כו"ע סברי דהוא כאטר מן השמים. אם נחלשה ימין רק לזמן, כתב המ"ב שם סק"ב שיניח בימין עד שיתרפא, ובביאו"ה הביא הפמ"ג (תרנ"א א"א סק"י) שנסתפק בזה. (וע' ס' ועלהו לא יבל ח"א עמ' נ"ג). וע' בסידור יעב"ץ דמי שנולד ימיני והרגיל עצמו לכתוב בשמאל ועדיין עושה הכל בימין אינו כאטר לכו"ע.

⁸ ארחות רבינו ח"א עמ' כ"ח.

⁹ לענין תפילין. ולשאר הלכות יש מהם שאינו כאטר ונבאר קצת מהם במקומם. ושולט בב' ידיו היינו ששוה בשניהם, אבל אם נקל יותר בשמאל הוא כאטר (מ"ב סק"ה). ואם כותב בשמאלו ושאר מלאכתו עושה בימין, אבל גם יכול לעשות הכל בשמאל רק שנקל לו בימין, הוא כשולט בב' ידיו כיון דבשניהם יכול לעשות מלאכה ולכל א' יש מעלה אחת, ימין קלה לעבודה ושמאל לכתובה, (ביאו"ה שם ד"ה והכי נהוג).

According to the Sifrei Kabbala, even an איטר יד places his Tefillin on the left just like a regular person. Based on this, after Davening, some left-handed people switch the Tefillin over to the left side, to fulfill this opinion as well¹⁰. Being that there are many different scenarios that can significantly sway the Dinim regarding Tefillin, and one who puts the Tefillin on the wrong side has not fulfilled his obligation at all¹¹, a Rav should be consulted for any practical Shailos.

There are several other Halachos that are based on the strength of the right hand, for example: 1) One should remove his Tefillin Shel Rosh with his left hand, to show that he is not eager to remove it and is therefore using the weaker hand. 2) When taking the three steps back after Shemoneh Esrei, one should begin with his left foot, to show his reluctance in leaving the Shechina's presence.¹² 3) A Sofer Stam (scribe) should write with his right hand¹³. 4) On Shabbos, one can only receive capital punishment for writing on Shabbos if he did so with his right hand¹⁴. 5) A Get should be written with the right hand¹⁵. For all these examples, since the designation of the right or left is based on strength, the Din would change for a left-handed person.

The Shechina's Right Side: Some Halachos that require the right side are based on the fact that the presence of the Shechina is before him or to his right. Since the position of the Shechina does not vary based on the right/left laterality of the person, both right and left-handed people have the same Din. For example: 1) During Tachanun there is a dispute as to which side one should lean towards. (Practically, we do a sort of compromise, whereby Shacharis we lean on the right and by Mincha on the left). The reasoning behind each opinion is based on the position of the Shechina, which we do not want to face away from. 2) When saying עושה שלום, since the Shechina is present before him, one first bows to his left, which is to the right side of the Shechina, and only afterwards to the Shechina's left. 3) When saying the Brachos by an Aliyah L'Torah, one should turn his face to his left, which is to the right of the Shechina¹⁶. 4) Similarly, the Baal Tokeiah on Rosh Hashana, blows the Shofar from the right side of his mouth, to dispel the Satan who stands at his right. (Some disagree in the latter case, see notes¹⁷.)

Chazal tell us, that the right side represents the Attribute of Compassion, whereas the left represents the Attribute of Judgement¹⁸. For this reason the right side is often given precedence to the left. In these cases as well, it does not depend whether the person is right or left handed. For example: 1) When putting on clothing one should begin by taking hold of the article of clothing with his right hand, then first put on the right sleeve and then the left. 2) When washing one's hands, one should first wash the right hand and then the left. 3) During the first Passuk of Krias Shema one should place his right hand over his eyes¹⁹.

Location of Organs: Some Dinim require the right or left side due to the position of various organs. This would also obviously not change between dextral and sinistral individuals. For example: 1) On Pesach night we are required to lean (as a sign of freedom) on the left side while eating and drinking. Two reasons are given for leaning to the left: One, when a person leans to his right while eating there is concern that food may enter the trachea instead of the esophagus and cause him to choke²⁰. Second, since most people use their right hand to eat, leaning on the right would make eating extremely difficult. Clearly according to the first reason the Din would not change whether a person is dextral or sinistral, whereas according to the second it would. The Poskim say that the physical danger of asphyxiation takes precedence over the inconvenience of leaning on the side utilized for eating, and a left-handed person should lean on the left like everybody else²¹. 2) When someone ל"ע loses a parent, he rends his clothing on the left side, until he has bared the area opposite his heart. For other relatives, one does not need to tear all his clothing to reveal the "heart area", and therefore tears his shirt on the right side. Since, the heart's position doesn't change, neither does the Halacha²².

¹⁰ שעת, סידור יעב"ץ דע"פ קבלה יש להניח בשמאל אפי' איטר. ובבא"ח פ' חיי שרה כתב שמש"ה יניח אחר התפילה על שמאלו וע' שו"ת אור לציון ח"ב פ"ג ג'.
¹¹ באה"ט בשם חוט השני ס' כ"ח. ואם אין לו אלא תפילין רגילים יניחם עם המעברתא למטה (הפוך) דזה אינו מעכב, שבות יעקב ח"א ס"ג, אמנם בנחלת שבעה ס' מ"א כתב שצריך להתיר הקשר מצד זה לצד השני, ובשבות יעקב כתב דהוה טירחא שלא לצורך וגם הוה מורידין מקדושה. וע' ביאו"ה ס' כ"ז ד"ה המנהג הנכון.
¹² תפילין: או"ח כ"ח ס"ב מ"ב סק"ו בשם הפמ"ג, עשה שלום: ס' קכ"ח וביאו"ה שם ד"ה כשפוסע.
¹³ בב"י ס' ל"ב הביא מס' התרומה ס' ר"ה והסמ"ג עשין כ"ב דלכתחילה יש לכתוב סת"ם בימין, וכן בטוש"ע שם ס"ב וביו"ד ס' רע"א ורפ"ח. וע' בארחות חיים לרא"ה הל' תפילין ס' כ"ה וכן בהג"מ תפילין ב' א' שגרסו בגמ' "מה קשירה בימין אף כתיבה בימין" להיפך מגירסתינו, וכן גרסו הב"ח ס' ל"ב והט"ז יו"ד ס' רע"א סק"ח, ובשו"ת אבני"ן (או"ח ס' י"ג אות ו') כתב דס"ט היא, ע"ש. ולדברי השו"ע משמע דמ"מ בדיעבד כשר בשמאל, אמנם הס' התרומה והג"מ הנ"ל כתבו דאפי' בדיעבד פסול, דא"א שיתכונן ס"ט בשבת ויפטר ומ"מ יהא כשר. (אע"ג דבשחיטה כן הדין דשחיטתו כשרה ופטר בשבת כלאחר יד.) וכל"מ דס"ל כן הרמ"ע מפאנו שהובא במ"א סק"ה שמי שכתב בפיו פסול אף בדיעבד. ולמעשה הכריעו הפוסקים דכיון דלא נזכר פסול זה בש"ס כשר בדיעבד, ע' שו"ת מהר"ם מרוטנברג החדשות ס' תי"ט ושו"ע הרב, אבל לכתחילה לא יניח תפילין כזו אם יש לו אחרת. וכתב הפמ"ג א"א סק"ה דאנשים שהם בכלל פלוגתא הנ"ל (מי שכותב בא' ועושה עבודה בהשני) לא יכתוב תפילין דאיתקש לכתובה, ובאבני"ן שם פליג עליו דמותר, וכ"כ האמרי אש ס"ב, ושו"ת דברי חיים יו"ד ס' נ"ח וכל"מ בישועות יעקב סק"ו. ואיטר יכתוב בשמאל כל אדם (רמ"א שם, הג"מ) ואם כתב בימין פסול להפוסקים הנ"ל (מג"א שם סק"ה).
¹⁴ או"ח ס' ש"מ ובמ"ב סק"ב. ושולט בב' ידיו חייב בשתייה.
¹⁵ רמ"א אה"ע ק"ג ס"א, ובדיעבד כשר, חלקת מחוקק סק"ה, או במקום עיגון, ב"ש סק"ד.
¹⁶ או"ח קל"א ס"א וע' ט"ז סק"ב לענין נפ"א, וכן לענין הקדיה בתוך התפילה ע' ס' צ"ז ס"ב ברמ"א, לעושה שלום ע' ס' ק"ג ס"א ובמ"ב, ולברכות התורה ע' ס' קל"ט במ"ב.
¹⁷ כתב הרמ"א או"ח תקפ"א ס"ב שיתקע בצד ימין, והיא מהמהר"ל הל' שופר דהשטן עומד לימין לשטנו, והתפילין מגינה על צד שמאלו, וע' א"ר. במט"א שם ס"ד כתב שאיטר יתקע בצד שמאלו כיון דתפילין שלו בימין וכ"כ הבאה"ט והמ"א. בשעה"צ אות י"ח העיר דלטעם הראשון דהשטן עומד לימין אין חילוק בין איטר לאחר (אם לא דנימא דהיינו טעמא דעומד לימין משום התפילין שבשמאל), ועוד דבחמד משה כתב דאפי' זכות התפילין הולך בתר עלמא ולא בתר דידי, ומש"ה הכריע שאיטר יתקע בימין ככל אדם וכן סתם בשו"ע הרב.
¹⁸ זוהר פ' בראשית דף כ"ג ע"א, וע' ילקוט ש' פ' בשלח רמז רמ"ו. וע"ע במהר"ל נצח"י פ"ה ופכ"ב מש"כ בזה כדרכו בקודש.
¹⁹ ללבישת בגדים: ראה או"ח ס"ב מג"א סק"ג מ"ב סק"ד, לנט"י: ראה פמ"ג ריש ס' קנ"ה, ומ"ב ס' ד' סק"ב. לק"ש: ראה ס"א בבאה"ט סק"ו, וע' א"ר בשם שו"ע האריז"ל.
²⁰ בעצם זה הוה מח' ראשונים דרש"י (פסחים ק"ח) פירש דאין חוששין אלא בהסבית פרקדן ולא בימין, והרא"ש (פ"י ס"כ) ס"ל דחוששין גם בימין, וע' או"ח ח"ב ס' רנ"ג.
²¹ או"ח ס' תע"ב ס"ג וברמ"א ומ"ב סק"א, ומ"מ יש נפק"מ שאיטר שהיסב בימין יוצא בדיעבד כיון דיא"א שיעשה כן, משא"כ איש ימיני א"י בכלל.
²² ט"ז יו"ד ש"מ סק"ו, ואבילות בית מקדשינו חמורה כאבילות הורים, ע' או"ח תקס"א ס"ד ובמ"ב. וה"ה למ"ד דתפילין צריך שימה כנגד הלב (מאירי שבת ק"ג).

Explicitly Mentioned: Regarding certain Mitzvos, we are explicitly told which side to use. For example: 1) as part of the purification process of a Metzora, the Kohen must smear some blood from the sacrifice on the right ear and thumb of the Metzora²³. 2) The Avodah (service) in the Beis Hamikdash had to be done with the right hand. 3) During Chalitzah (the process of releasing a childless widow from having to marry her deceased husband's brother), the widow is required to remove the right shoe of her brother-in-law, and not the left shoe. Surprisingly, although these cases would seemingly be straightforward being that the Torah specifies exactly which side to use, with these cases there are several conflicting opinions regarding an איטר יד. Rashi and others understand, that once the Torah has specified the right hand, two criteria must be met: being the right hand, and being the primary stronger hand. An איטר whose primary strength is not in his right hand is disqualified from performing the Avodah and Chalitzah altogether. Other Rishonim say that an איטר performs Chalitzah with his left. Others say the right, and some compromise and say he should do it with both. Regarding Avodah, a Kohen that is sinistral is disqualified according to these Rishonim as possessing a blemish (מום).²⁴

Distinction of the Right: In yet other cases, the right side is used to give importance and esteem to the action or Mitzva being done. For example: 1) When putting on shoes, one should first put on the right shoe and then the left one. (However, when tying them one should first tie the left and then the right²⁵.) When removing the shoes one should begin with the left. 2) On Succos, one should hold the Lulav (with the Hadassim and Aravos) in his right hand, and the Esrog in his left. Since the Lulav contains three of the four Minim (species), it is deserving of the more prestigious position on the right. 3) When making a Bracha on food or drink (or Besamim), one should hold the item in his right hand, with the exception of Birchot Hamotzi, where he should grasp the bread with all ten fingers²⁶. In these cases there is a Machlokes Rishonim. The Rama paskens that he should use his left hand. The Shulchan Aruch does not give a clear rule for this category, and says that the Lulav should be held in the right, whereas the Kiddush cup should be held in the left²⁷.

At times when the activity is performed before the entire Tzibbur, a left-handed person should act like everyone else. When shaking the Lulav in six directions, one should turn to his right (clockwise) as he shakes and not the other direction. Even one who is left-handed does so, so as not to be different from the rest of the Tzibbur. Similarly, when lifting the Sefer Torah for the הגבהה the מגביה should turn to his right²⁸. When grasping a Sefer Torah one should hold it with his right hand, unless one is concerned that by holding it in the weaker hand it may fall ח"ו²⁹.

It is common for people to disregard these Halachos as trivial and of little importance. However when one tries to be meticulous in every one of his actions, even when dressing and putting on his shoes, he will find that all his actions are done with thought and purpose, and not by mindless rote – מצוות אנשים מלומדה – In this way, the small actions bring significance and thought to the "greater" Mitzvos, transforming a person into one who is meticulous in all his deeds, who is promised to be Zocheh to Heavenly salvation³⁰. May we soon merit that what we say on Yom Kippur Katan: "Klal Yisrael who in You they trust," – ישראל עמך אשר בך מאמין – "if with Your left hand You have pushed them away, with Your right hand bring them close" בב"א.

גוט שבת,
מאיר הלוי הלמן
פעיה"ק תובב"א

²³שו"ת הרשב"א ח"א אלף ק"כ, סמ"ג עשין נ"ב, וע' ליקוטי הלכות לבעהמ"ח ח"ח ובב"א אה"ע ס' קס"ט ד"ה ובסה"מ. וה"ה חליצה ורציעת אוזן וע"ע דגמרינן מיני' רגל רגל ממזרע בקידושין י"ד.

²⁴רש"י בבכורות מ"ה ע"ב וכן ברמב"ן יבמות ק"ד ורשב"א חולין צ"ב כתבו דפסול איטר לעבודה משום דאין לו ימין (היינו שהתורה הצריכה עבודה בימין וימין אינו ימין כיון שהיא חלושה), ולפ"ז כתב הב"י שם דאינו יכול לחלוץ ג"כ דאין לו ימין (ולכאורה ה"ה דאין המצורע יכול ליטור, וצ"ע), וע' ר"ן חולין ל'. ושולט בב' ידיו הוא מחל' רבי וחכמים בבכורות מ"ה אי כשר לעבודה או לאו, דרבי סובר שימין נחלשה וחכמים סוברים ששמאלו התגברה, והרמב"ם פסק כחכמים דכשר (ביאמ"ק פ"ח ה"א). הסמ"ג שם והסמ"ק ס' קפ"ה, והריטב"א והמאירי בחולין שם, וכן ב"ש"ש ס' כ"ב, כתבו דאיטר חולץ בימין כל אדם, ואם חלץ בשמאל פסול, וכ"כ הרשב"א בתשובה הנ"ל. דעת הרמב"ן והרשב"א בשם י"א, והטור שם, דחולץ בשמאלו כמו גבי תפילין, והמרדכי כתב דחולץ בשניהם (זה אחר זה), וכ"ד הד"מ אות כ"ד והב"ח שכן הוא נוהג למעשה. וע' בזה בשו"ת שואל ומשיב מהד"ת ס' קנ"ג ושו"ת חת"ס אה"ע ס' ע"ה. וע"ע בס' נחלי דבש מזקני הגר"ד מוירצברג צ"ל ס' קס"ט אות מ"ו שהאריך בטוטו"ד לבאר כל השיטות הנ"ל. ובניד"צ צ"ל איטר רגל דחליצה היא ברגל, והיינו שהולך בשמאל תחילה קודם הימין (רש"י בכורות מ"ה). וי"א דרק אם צועד על ימין נקרא איטר רגל, דהיינו שלעולם אינו מקדים רגל הימין קודם השמאל רק מביאו שיהו בשוה ואז פוסע בשמאל וכו', (שו"ת רעק"א מהדו"ת ס' מ"ג, ובחתי"ס אה"ע ח"ב ס' צ"א כתב דאין לסמוך ע"ז רק במקום ס"ס, ע"ש). ויל"ע למה אינו תלוי ברוב עבודתו כמו גבי יד. וע' בחתי"ס חולין שם שתמה דלפירש"י, השולט בב' ידיו יהא פטור לגמרי מתפילין דאין לו שמאל, ובשו"ת רעק"א ס' קכ"ה הביא תשובת החת"ס (אה"ע ע"א) דכדי שלא לבטל המצוה אזלין בתר שמאל דעלמא, וצ"ע.

²⁵דמציון שבקשירה התורה נתן חשיבות לשמאל גבי תפילין, או"ח ס"ב ס"ה, וע' שע"ת סק"ג דאיטר ינעול של ימין קודם ככל אדם אבל יקשור של ימין תחילה כמו לתפילין. שו"ע ס' קס"ז ס"ג, וע' ס' ר"ו ס"ד בפמ"ג שנסתפק באיטר יד ותלה במח' זו וכן ברעק"א שם, ובמ"ב הכריע שיאחז בשמאלו ע"ש, ובכה"ח אות' ח חולק עליו.

²⁶הב"י בס' תרנ"א פסק כדעת בעל העיטור דנוטל בימין כל אדם אבל הרמ"א שם פסק כהרא"ש והשו"ת רשב"א הנ"ל דנוטל בשמאל. ולענין כוס של ברכה ע' ס' קפ"ג ס"ה ובמג"א ור"ו ס"ד במ"ב סק"ח. וע"ע מאירי שבת ק"ג. וע' שבלי הלקט ס' קנ"ו.

²⁷כל פינות שאתה פונה לא יהו אלא דרך ימין, יומא ט"ו וסוטה ט"ו ומקורם בזבחים ס"ב. ובפמ"ג תרנ"א כתב דמ"מ לא ישנה מהציבור ברבים. וע' רמב"ן עה"פ ארור אשר לא יקים וכו' ודו"ק. ויש לשאול א"כ מדוע נוהגין להקיף הבימה בהקפות של הושר' ופונים שמאלה? וע' תרה"ד ס' צ"ח שתיריך דכיון דכיון דכיון שהס"ת על הבימה צריכין להחזיר פניהם אל הבימה ואז פונים ימניה, ע"ש. וע' שו"ע תר"ס ס"א ובמג"א ולבושי שרד, וע"ע בדרישה ס' תרנ"א בשם מהר"ל ופרישה ס' קל"ח אות' כ"ג.

²⁸שערי אפרים שער י' ס"ג ובפתחי שערים שם. ובמהר"ל הסמיכו עה"פ פ"י מינו תחבקיני, וע' א"ר ס' קל"ד סק"ד.

²⁹כל השם ארחותיו בעוה"ז זוכה ורואה בישועתו של הקב"ה, ילקו"ש תהילים רמז תשס"ג.